

Володимир Окіпнюк
(Київ)

Розвиток організаційної структури органів державної безпеки СРСР і Радянської України у 1934–1941 рр.

Okipnyuk V. The development of organizational structure of state security services of the USSR and Soviet Ukraine (1934–1941).

The article is dedicated to the process of reorganization and legal separation of duty between the state security services of the USSR as well as widening of extrajudicial jurisdiction of punitive institutions.

Дослідження у сфері формування та розвитку організаційної структури радянських органів державної безпеки у сучасній історіографії взаємопов'язані з проблематикою вивчення їх кадрового складу. У роботах російських дослідників О. І. Кокуріна, М. В. Петрова, К. В. Скоркіна, О. І. Колпакіди на основі відповідної нормативної бази не тільки детально висвітлено еволюцію організаційної структури ВНК–ДПУ–ОДПУ–НКВС–НКДБ–МВС–МДБ, але й наведено послужні списки та біографічні дані співробітників¹.

В історико-біографічних працях вітчизняних дослідників В. І. Пристайка, Ю. І. Шаповала, В. А. Золотарьова крізь призму персоналії керівного складу органів державної безпеки, вивчалася організаційна побудова і розвиток окремих структурних підрозділів ДПУ–НКВС².

¹ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1960. Справочник / Сост. А. И Кокурин, Н. В. Петров. – М.: Изд. МФД, 1997. – 352 с.; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАПИ, ГАРФ / Под. ред. Н. Г. Охотина, А. Б. Рогинского. – М.: Звенья, 1999. – 504 с.; *Колпакиди А., Прохоров Д.* Внешняя разведка России. – СПб.: «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. – 511 с.; *Колпакиди А.И., Серяков М.Л.* Щит и меч. Руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. – СПб.: «Нева»; М.: «ОЛМА-ПРЕСС образование», 2002. – 736 с.

² *Золотарьов В.* Заручник системи Я. Камінський // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, – 1998. – № 1/2(6/7). – С. 386–304; *Його ж.* Випробування совістю. Сторінки біографії комісара держбезпеки 3 рангу С. Мазо // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4(13/15). – С. 374–389; *Його ж.* Начальницький склад органів НКВС УСРР у середині 30–х рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2 (17). –

Наявність тісного зв'язку між вказаними напрямками наукових пошуків зумовлена близькістю предмету дослідження, оскільки організаційний механізм державного органу функціонує тільки завдяки кадровому складу, а організаційна структура завжди має «персональне обличчя».

Однак, у затінку залишилися деякі історико-юридичні аспекти даної проблеми, а саме, зв'язок між організаційною структурою і правовим статусом державного органу. Організаційна структура, як правило, формувалася відповідно до тих повноважень, завдань і функцій, які покладалися на державний орган чинним законодавством. Тому вивчення організаційної структури органів державної безпеки СРСР і УРСР, на наш погляд, дасть змогу виявити певні особливості їх правового статусу і організаційно-правових форм діяльності.

Аналізуючи організаційну структуру органів державної безпеки у досліджуваній хронологічній період слід враховувати, що вони були складовою ланкою багатофункціонального наркомату, на який покладалося виконання і правоохоронних (каральних), і народногосподарських функцій, зокрема, у галузі будівництва, стандартизації, геодезії та картографії, архівної справи тощо. Про це свідчить наявність у структурі НКВС СРСР таких підрозділів як відділ лісової охорони (29.11.1934–2.07.1936 рр.), Головне управління державної зйомки і картографії (15.06.1935–23.09.1938 рр.), Управління особливого будівництва (15.01.1936–11.04.1938 рр.), Головне управління шосейних доріг (з 03.03.1936 р.), Центральне (згодом Головне) управління мір та ваги (26.06.1936–05.09.1938 рр.), Головне управління будівництва на Дальній Півночі (з 04.03.1938 р.), Центральне (Головне) архівне управління (з 16.04.1938 р.) та деяких інших³.

С. 326–342; *Його ж.* Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди / Упоряд. О. А. Ємельянов; Вступ. ст. С. А. Кокіна. – Х.: Фоліо, 2007. – 319 с.; *Його ж.* ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941). – Х.: Фоліо, 2003. – 477 с.; *Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Золотарьов В., Парфьоненко В.* «...Один із активніших працівників ЧК–ГПУ» (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Юхима Кривця) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2003. – № 1 (20). – С. 355–402; *Шаповал Ю.І., Золотарьов В.А.* Всеволод Балицький. Особа, час, оточення. – К., 2002. – 468 с.

³ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Указ. соч. – С. 53–56.

Як відомо, перші спроби використання керівництвом країни органів державної безпеки для вирішення різноманітних, як правило, складних проблем господарського характеру мали місце ще починаючи з другої половини 1920-х рр. Однак, якщо спочатку були задіяні лише оперативні (агентурні) та карально-репресивні (силові) можливості цих державних органів, то у період 1930-х рр. політичне керівництво СРСР підпорядкувало органам державної безпеки у складі НКВС СРСР, окремі сфери господарської діяльності. Таким чином, в СРСР почався черговий етап посилення державного регулювання економіки країни.

З огляду на багатофункціональність НКВС СРСР, безпосередню діяльність по забезпеченню карально-репресивної політики та державної безпеки здійснювали не всі його підрозділи, а тільки ті з них, які були організаційно відокремлені та наділені спеціальними повноваженнями. До їх числа, на наш погляд, належали Головне управління державної безпеки (далі — ГУДБ) — Управління державної безпеки (далі — УДБ) НКВС СРСР, а у певні хронологічні періоди, коли ці управління були тимчасово ліквідовані або реорганізовані, також окремі так звані оперативно-чекістських відділи і управління — Головне економічне управління (далі — ГЕУ), Головне транспортне управління (далі — ГТУ), спецвідділи і т. д.

Будучи лише частиною апарату НКВС СРСР, вказані підрозділи відігравали домінуючу роль і займали особливе, привілейоване становище у його структурі. Зокрема, вся структура апарату НКВС СРСР, у тому числі і адміністративно-господарські підрозділи, була орієнтована, передусім, на забезпечення потреб органів державної безпеки, а керівництво її ключовими ланками здійснювали, як правило, співробітники цих же органів.

З урахуванням зазначених міркувань, у даній статті свідомо використовується саме термін «органи державної безпеки», а не «органи НКВС», оскільки, на наш погляд, ці поняття не можна ототожнювати.

У розвитку організаційної структури органів державної безпеки, з огляду на реорганізацію апарату ГУДБ або загалом НКВС СРСР, можна виділити, на наш погляд, декілька етапів.

На першому з них, з липня 1934 р. до листопада 1936 р., після ліквідації ОДПУ СРСР і ДПУ УСРР органи державної безпеки організаційно були введені до складу ГУДБ НКВС СРСР і відповідно на республіканському рівні до УДБ НКВС УСРР.

У липні 1934 р. ГУДБ НКВС СРСР складалось з 9-ти відділів — особливого (далі — ОВ) (контррозвідка і боротьба з ворожими діями в армії і на флоті), секретно-політичного (далі — СПВ) (боротьба з ворожими політичними партіями і антирадянськими елементами), економічного (далі — ЕКВ) (боротьба з диверсіями і шкідництвом у народному господарстві), іноземного (далі — ІНВ) (розвідка за кордоном), оперативного (охорона керівництва партії та уряду, обшуки, арешти, зовнішнє спостереження), спеціального (шифрувальна робота, забезпечення секретності у відомствах), транспортного (далі — ТВ) (боротьба зі шкідництвом, диверсіями на транспорті), обліково-статистичного (далі — ОСВ) (оперативний облік, статистика, архів), відділу кадрів⁴.

Аналогічною була структура УДБ НКВС УСРР. Основні оперативні відділи УДБ у цей час очолювали: ОВ — М. К. Александровський (20.07.1934–16.12.1936 рр.), СПВ — Б. В. Козельський (09.11.1934–02.01.1936 рр.), П. М. Рахліс (03.01.1936–01.1937 рр.), ЕКВ — С. С. Мазо (20.07.1934–16.10.1936 рр.), ІНВ — В. П. Карелін (15.07.1934–06.1935 рр.), А. В. Сапір (11.06.1935–21.12.1936 рр.), Оперативний відділ — П. Г. Шостак-Соколов (15.07.1934–21.12.1936 рр.), ТВ — С. М. Цикліс (до 20.08.1934 р.), О. Й. Броневой (20.08.1934–09.03.1936 рр.), відділ кадрів — О. Й. Броневой (до 20.08.1934 р.)⁵.

Таким чином, на першому етапі загалом зберігалася, за виключенням незначних змін, організаційна структура органів державної безпеки успадкована від колишнього ОДПУ СРСР — ДПУ УСРР. Вона забезпечувала перебування всіх підрозділів державної безпеки у складі тільки ГУДБ, а в союзних республіках — УДБ.

На другому етапі, з листопада 1936 р. до березня 1938 р., була проведена організаційна перебудова безпосередньо апарату ГУДБ НКВС СРСР, оптимізована його внутрішня структура відповідно до потреб репресивної діяльності і дотримання вимог конспірації у роботі.

Важливі організаційні зміни в структурі ГУДБ НКВС СРСР і відповідно УДБ НКВС УСРР запровадив наказ НКВС СРСР № 00383 від 28 листопада 1936 р.⁶ Насамперед, було ліквідовано

⁴ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ 1917–1960. Справочник. – М., 1997. – С. 12.

⁵ Шаповал Ю.І., Пристайко В.І., Золотарьов В.А. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – С. 525, 490, 537, 511, 484, 547, 576, 569, 444.

⁶ Петров Н.В., Скоркин К.В. Указ. соч. – С. 47–48.

ЕКВ і створено декілька нових відділів ГУДБ НКВС СРСР і УДБ НКВС УСРР — КРВ, відділ охорони і тюремний відділ. Так, КРВ УДБ НКВС УСРР було сформовано тільки наприкінці грудня 1936 р. на базі ліквідованих ЕКВ, ІНВ і кількох відділень ОВ⁷.

Штатні посади і співробітників для відділу охорони, на який покладалося забезпечення особистої безпеки вищого державного і партійного керівництва СРСР і союзних республік, було виділено зі складу оперативного відділу. Тюремний відділ передали до складу ГУДБ з відання Адміністративно-господарського управління НКВС СРСР. ТВ було реорганізовано у відділ транспорту і зв'язку, а ОСВ (з травня 1936 р. — обліково-архівний) — у обліково-реєстраційний відділ.

Ліквідація ЕКВ вплинула на зміну повноважень органів державної безпеки, зокрема частина повноважень була передана органам міліції. Відповідно до наказу НКВС СРСР № 140 від 16 березня 1937 р., виданого у розвиток наказу про скасування ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР, у складі Головного управління робітничо-селянської міліції (далі — ГУРСМ) було організовано відділ по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією, а в республіканських, крайових, обласних управліннях Робітничо-селянської міліції (далі — РСМ) і великих міських центрах — відділи, відділення або групи. Комплектування цих підрозділів мало відбуватися у центрі — за рахунок залучення всього складу 9-го відділення колишнього ЕКВ ГУДБ НКВС СРСР, а на місцях — співробітників ЕКВ УДБ НКВС союзних республік, УНКВС країв, областей секторів, окривділів і міськрайапаратів, які раніше виконували подібну оперативно-розшукову роботу у системі органів державної безпеки.

На підрозділи по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією покладалося здійснення оперативно-розшукової роботи і розслідування злочинів у системі державної торгівлі, споживчої, промислової та інвалідної кооперації, заготівельних організацій та оцадкас, також боротьба зі спекуляцією і фальшуванням грошей.

Достатньо чітко розмежовувалися повноваження відділів по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією від повноважень відповідних органів державної безпеки. Якщо

⁷ Золотарьов В.А. Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР: справи та люди. — С. 221.

матеріали про розкрадання соціалістичної власності виявляли органи державної безпеки, вони мали передавати їх для розслідування справи до відділів робітничо-селянської міліції. Останні також розслідували справи про дрібне шкідництво. У свою чергу, матеріали про терористичні висловлювання, шпигунство, диверсію, контрреволюційні групи, виявлені органами РСМ, підлягали передачі для подальшої розробки і провадження у відповідні відділи ГУДБ–УДБ⁸.

З метою посилення конспірації у роботі органів державної безпеки згідно з наказом НКВС СРСР № 00411 від 25 грудня 1936 р. відділам ГУДБ НКВС СРСР була присвоєна спеціальна нумерація. Цей загальносоюзний підзаконний акт було продубльовано у наказі НКВС УРСР № 001 від 2 січня 1937 р. Відповідно до нього відділи УДБ НКВС УРСР, відділи та відділення УДБ облуправлінь НКВС УРСР отримали наступну нумерацію: 1-й — відділ охорони, 2-й — оперативний, 3-й — контррозвідувальний, 4-й — секретно-політичний, 5-й — особливий відділ, 6-й — відділ транспорту і зв'язку, 8-й — обліково-реєстраційний, 9-й — спеціальний відділ. У структурі УДБ НКВС УРСР був відсутній лише 7-й — іноземний відділ, функціонування якого тепер передбачалось лише в ГУДБ НКВС СРСР⁹.

Нова структурно-штатна побудова підрозділів державної безпеки УРСР була визначена у наказі НКВС УРСР № 0096 від 26 травня 1937 р., прийнятого на підставі відповідного наказу загальносоюзного НКВС № 00261–1937 р. Зокрема, цими наказами у центрі і на місцях сформували апарат контррозвідки. 3-й відділ УДБ НКВС УРСР (119 штатних посад) очолював начальник, якому підпорядковувались два заступники і один помічник. Відділ складався з секретаріату та 14-ти відділень. 1-ше відділення — західне, 2-ге — східне, 3-тє — польське, 4-тє — середньоевропейське, 5-тє — українське, 6-тє — румунське, 7-е — для боротьби з білою та внутрішньою контрреволюцією, 8-е — для захисту оборонної промисловості, 9-тє — для захисту машинобудування, металургії та хімічної промисловості, 10-тє — для обслуговування вугільної, рудної промисловості та енергетики, 11-тє — легкої промисловос-

⁸ Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. — Т. 2: 1926–1945. — К.: Генеза, 1999. — С. 290–291.

⁹ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1960. — С. 17–18; ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 2–3.

ті, 12-те — сільськогосподарське, 13-те — інформаційне, 14-те — оперативно-облікове, до складу якого входила також група закордонної техніки. Кількісний склад відділень коливався від 4-х штатних одиниць (східне та сільськогосподарське відділення) до 11-ти (польське відділення)¹⁰.

Структура 3-х відділів УДБ НКВС по областях загалом відповідала структурі 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, але кількість відділень в них була меншою. Як правило, в областях організаційно об'єднувалися декілька окремих самостійних ліній контррозвідвальної діяльності у межах одного відділення.

Так, у 3-у відділі УНКВС по Київській області (46 штатних одиниць) діяло 9 відділень та група оперативного обліку. На відміну від апарату 3-го відділу УДБ НКВС УРСР в межах окремих відділень відповідно — 2-го, 3-го та 7-го (промислового) організаційно були об'єднані польська та румунська, середньоевропейська та східна лінії, обслуговування всіх галузей промисловості, крім оборонної¹¹.

3-й відділ УДБ УНКВС по Харківській області (61 штатна одиниця), складався з 11 відділень. Тут у межах одного 3-го відділення об'єднувалися середньоевропейська та східна лінії, а також було відсутнє румунське відділення¹². Подібною була структура і 3-го відділу УНКВС по Дніпропетровській області (52 штатні одиниці), але в ньому додатково, в межах 4-го відділення, були зведені боротьба з «українською» та «білою контрреволюцією» і, в зв'язку з цим, відділ налічував 10 відділень¹³. Дев'ять відділень і група оперативного обліку були створені в 3-му відділі УНКВС по Одеській області (47 штатних одиниць), 6 відділень і група оперативного обліку — в 3-му відділі УНКВС по Вінницькій області (38 штатних одиниць), 12 відділень — у 3-му відділі УНКВС по Донецькій області (74 штатні одиниці), 4 відділення і 2 групи (промислова та оперативного обліку) — у 3-му відділі УНКВС по Чернігівській області (27 штатних одиниць) і три відділення і одна група (сільськогосподарська) — в УНКВС по Молдавській АРСР (20 штатних одиниць)¹⁴.

¹⁰ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 279–281.

¹¹ Там само, арк. 284–286.

¹² Там само, арк. 287–291.

¹³ Там само, арк. 292–294.

¹⁴ Там само, арк. 295–296; 297–299; 300–302; 303–304; 305–306.

Крім цього, в місцевих органах НКВС УРСР — окружних відділах, міськвідділах та райвідділеннях — за рахунок ліквідації апарату ЕКВ та реорганізації частини особливих відділень було введено загалом 254 штатні посади у 3-тих відділеннях, тобто створено апарат контррозвідки на місцях¹⁵.

Одночасно з формування апарату «цивільної» контррозвідки наказ НКВС УРСР № 0096 від 26 травня 1937 р. регулював реорганізацію особливих (5-х) відділів і встановлював їх структуру і штати.

Найбільш чисельними були штати двох підрозділів військової контррозвідки — Особливих відділів ГУДБ НКВС Київського (далі — КВО) і Харківського (далі — ХВО) військових округів, які одночасно вважались 5-ми відділами УДБ НКВС УРСР та УДБ УНКВС по Харківській області відповідно. Особливий відділ КВО і 5-й відділ УДБ НКВС УРСР (55 штатних посад) структурно складався з керівництва відділу (начальник і 2 заступники), секретаріату і 9-ти відділень, які забезпечували оперативне обслуговування частин і установ округу: 1-ше відділення — штабу і розвідувального відділу округу, 2-е — підрозділів, які забезпечували частини РСЧА технікою і озброєнням, 3-тє — кавалерії, піхоти, вищих військових навчальних закладів, 4-тє — авіації, 5-тє — оборонного і необоронного будівництва, 6-тє — складів РСЧА, 7-е — Осоавіахіму¹⁶ і начальницького складу запасу, 8-е — прикордонних і внутрішніх військ НКВС і РСМ, 9-е — підрозділів, які вели мобілізаційну роботу¹⁷.

До штату Особливого відділу ХВО і 5-го відділу УДБ УНКВС по Харківській області (40 штатних посад) входили керівництво (начальник — за сумісництвом заступник начальника УНКВС, заступник і помічник начальника відділу), секретаріат і 7 відділень. 1-ше відділення забезпечувало контроль за штабом і розвідувальним відділом округу, 2-ге — мотомеханізованими та спеціальними частинами, 3-тє — кавалерійськими і піхотними частинами, військовими вищими навчальними закладами, продовольчими і обозно-речовими складами, 4-тє — авіацією і складами ВПС, 5-тє — Осоавіахімом і начальницьким складом запасу, 6-тє — військами НКВС і РСМ, 7-е — підрозділами, які вели мобілізаційну роботу¹⁸.

¹⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 321–331.

¹⁶ Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву.

¹⁷ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 282.

¹⁸ Там само, арк. 289 – 291.

Затверджені штати 5-х відділів УДБ УНКВС склали: по Київській області — 27 штатних одиниць (начальник, заступник і помічник начальника відділу, секретаріат і 3 відділення — 1-ше (контроль за спеціальними частинами і військами НКВС і РСМ), 2-ге — (контроль за бригадами протиповітряної оборони, Осоавіахімом і стаціонарними частинами), 3-тє (керівництво периферією і робота по області); по Вінницькій — 18 штатних одиниць (начальник і заступник начальника відділу, 3 посади секретаріату, 2 відділення — 1-ше (контроль за місцевим гарнізоном) — 6 посад і 2-ге (керівництво периферією) — 7 посад); по Одеській — 12 штатних одиниць (начальник і помічник начальника відділу, 7 посад оперуповноважених, 2 посади помічника оперуповноваженого і машиністка); по Дніпропетровській — 8 штатних одиниць (начальник відділу, 5 посад оперуповноважених, помічник оперуповноваженого і машиністка); по Донецькій — 7 штатних одиниць (начальник відділу, 4 посади оперуповноважених, 2 посади помічника оперуповноваженого); по Чернігівській — 7 штатних одиниць (робота Осоавіахіму, по начальницькому складу запасу, керівництво воєнною роботою по області); по Молдавській АРСР — 5 штатних одиниць (обслуговування укріпрайону 54, місцевого гарнізону, начальницького складу запасу, Осоавіахіму)¹⁹.

Організаційні зміни в системі ГУДБ–УДБ на цьому етапі продовжувалися і в подальшому. Згідно з резолюцією Пленуму ЦК ВКП(б) від 3 березня 1937 р. з метою посилення боротьби з «ворогами народу» на залізничному транспорті відділ транспорту і зв'язку ГУДБ СРСР мав зосередити свою діяльність виключно на протидії контрреволюції на залізничному транспорті. Функції охорони громадського порядку, несення чергувань на вокзалах, боротьба з розкраданнями соціалістичної власності, з хуліганством і дитячою безпритульністю на залізницях були передані до відання залізничної міліції, яка мала перебувати у підпорядкуванні ГУРСМ²⁰.

Правовий статус залізничної міліції визначив спільний наказ НКВС СРСР і Наркомату шляхів сполучення СРСР від 26 червня 1937 р. Для комплектування складу залізничної міліції також мали використовуватися співробітники транспортних органів ГУДБ–

УДБ, які раніше здійснювали функції з охорони громадського порядку на залізничному транспорті²¹.

Штати створеної залізничної міліції на території республіки затвердив наказ НКВС УРСР № 00137 від 4 липня 1937 р. Зокрема, шість відділів залізничної міліції — Одеської, Сталінської, Південно-Донецької, Північно-Донецької, Південної і Південно-західної залізниці — загалом нараховували 2285 осіб²².

Боротьбу з контрреволюцією за межами залізниць мав здійснювати окремих (11-й) відділ водного транспорту, шосейних доріг і зв'язку ГУДБ, який було створено відповідно до наказу НКВС СРСР № 00301 від 31 травня 1937 р.²³

Зміни в організаційній структурі та функціях транспортних органів НКВС СРСР відповідним чином позначилися на посиленні централізованого управління транспортними органами НКВС союзних республік. Відповідно до наказу НКВС СРСР № 00409 від 14 червня 1937 р. транспортні органи, на які покладалася боротьба з політичними злочинами на залізницях були виведені з підпорядкування НКВС УРСР і напряду підпорядковані ТВ ГУДБ НКВС СРСР²⁴.

Згідно з виданим 28 липня 1937 р. наказом НКВС УРСР № 00155 було розформовано 6-й відділ УДБ НКВС УРСР, 6-ті відділи УДБ УНКВС областей та оперативні пункти ТВ УДБ, а замість них на території республіки організовано шість ДТВ ГУДБ НКВС СРСР і тридцять вісім підпорядкованих їм відділень ДТВ із загальною чисельністю особового складу 774 особи²⁵ (див. табл. № 1).

Завершилися організаційні зміни на цьому етапі створенням у серпні 1937 р. відповідно до наказу НКВС СРСР № 0464 12-го відділу ГУДБ НКВС (відділу оперативної техніки).

Отже, під час другого етапу, в результаті проведеної, переважно, протягом листопада 1936 р. — червня 1937 р. реорганізації органів державної безпеки, збільшилася кількість відділів ГУДБ НКВС СРСР з 8 до 12, була уточнена їх компетенція і структура, посилена конспірація їх діяльності. За рахунок скасування в системі органів

²¹ Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Вказ праця. — С. 151–153.

²² ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 404 – 432.

²³ Петров Н.В., Скоркин К.В. Указ. соч. — С. 48.

²⁴ Олійник О.І. Народний комісаріат внутрішніх справ України (1917–1941 рр.): структура, функції, діяльність: Дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Х., 2000. — С. 106.

²⁵ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 464–468, 470 – 493; спр. 9, арк. 33–35 зв.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 285 – 286, 298 – 299, 296, 293–294, 302, 304, 306.

²⁰ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1960. — С. 18.

державної безпеки економічних відділів, а в УРСР ще й іноземного відділу, було відновлено існування контррозвідки як окремого підрозділу у складі ГУДБ–УДБ НКВС, кількісно зменшено штати і змінено повноваження особливих відділів, тобто органів військової контррозвідки. Функціональних змін і змін у підпорядкованості зазнали транспортні органи державної безпеки.

На третьому етапі (з березня до вересня 1938 рр.) відбулася вже реорганізація загалом всього апарату НКВС СРСР, яка супроводжувалася формальною ліквідацією ГУДБ. Тобто органи державної безпеки вперше були виведені за рамки одного підрозділу і влиті в загальну структуру НКВС. Однак при цьому статус так званих оперативно-чекістських підрозділів (підрозділів органів державної безпеки) в структурі наркомату фактично підвищився, оскільки з одного колишнього головного управління, ГУДБ, яке займалось забезпеченням державної безпеки, було створено сім великих підрозділів з функцією забезпечення державної безпеки — три управління і чотири самостійних відділи.

Таблиця № 1

№	Назва ДТВ	Місце розташування ДТВ	Чисельність особового складу ДТВ	Кількість відділень ДТВ	Чисельність особового складу відділень ДТВ
1.	ДТВ ГУДБ Південно-Західної залізниці	Київ	52 особи	9	115 осіб
2.	ДТВ ГУДБ Одеської залізниці	Одеса	45 осіб	6	63 особи
3.	ДТВ ГУДБ Сталінської залізниці	Дніпропетровськ	48 осіб	7	99 осіб
4.	ДТВ ГУДБ Південної залізниці	Харків	48 осіб	7	79 осіб
5.	ДТВ ГУДБ Південно-Донецької залізниці	Ясиновата	52 особи	4	50 осіб
6.	ДТВ ГУДБ Північно-Донецької залізниці	Артемівськ	48 осіб	5	75 осіб

Рішення щодо ліквідації ГУДБ і нової організаційної структури НКВС СРСР було прийнято на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 28 березня 1938 р., а закріплено наказом НКВС СРСР № 00362 від 9 червня 1938 р. НКВС СРСР мав складатися з трьох управлінь — 1-го — УДБ, 2-го — управління особливих відділів і 3-го — управління транспорту і зв'язку та чотирьох самостійних відділів — відділу оперативного обліку, реєстрації та статистики; відділу оперативної техніки; секретно-шифрувального відділу та тюремного відділу. Перші три відділи згідно з наказом НКВС СРСР № 00378 від 19 червня 1938 р. отримали назви відповідно 1-й, 2-й і 3-й спецвідділи НКВС СРСР²⁶.

1-ше управління — УДБ включало 9 відділів. Порівняно з груднем 1936 р. зберегли свою нумерацію відділ охорони, оперативний, контррозвідувальний та секретно-політичний відділи, які стали тепер відповідно 1-м, 2-м, 3-м і 4-м відділами 1 управління НКВС СРСР. Іноземний відділ був перейменований у 5-й відділ 1-го управління. З метою оперативного обслуговування воєнізованих організацій, оборонної та інших галузей промисловості, торгівлі, заготівель і сільського господарства було створено чотири нових відділи — 6-й, 7-й, 8-й і 9-й.

2-ге — Управління особливих відділів складалось з 7 відділів, які обслуговували окремі роди та види військ. Функції цих відділів уточнив наказ НКВС СРСР № 00539 від 20 серпня 1938 р.²⁷

3-тє — управління транспорту і зв'язку складалось з 4-х відділів — залізничного транспорту; водного транспорту; цивільного повітряного флоту, зв'язку і шосейно-дорожнього будівництва; оперативного відділу²⁸.

На четвертому етапі (з вересня 1938 р. до лютого 1941 р.) знову було відновлено існування ГУДБ. Спочатку згідно з постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 13 вересня 1938 р. замість трьох управлінь було створено три головних управління — державної безпеки (1-ше головне), економічне (2-ге головне) і транспортне (3-тє головне), а також головне тюремне управління. Кількість відділів 1-го головного управління скоротилась до семи, у зв'язку з чим змінилась нумерація деяких з них. Так, СПВ став 2-м відділом, колиш-

²⁶ Лубянка. ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. 1917–1960. – С. 19–20; Петров Н.В., Скоркин К.В. Указ. соч. – С. 48–50.

²⁷ Петров Н.В., Скоркин К.В. Указ. соч. – С. 49.

²⁸ Там само. – С. 49–50.

не 2-ге управління особливих відділів — 4-м (ОВ армії та флоту), а відновлений спеціальний відділ — 7-им. У якості самостійних оперативно-чекістських підрозділів залишились, як і раніше три спецвідділи НКВС СРСР²⁹.

Подальшу реорганізацію всієї структури НКВС СРСР було закріплено в постанові Політбюро ЦК ВКП(б) від 23 вересня 1938 р. і наказі НКВС СРСР № 00641 від 29 вересня того ж року.

НКВС СРСР складалась з 13 головних управлінь, чотири з яких мали забезпечувати державну безпеку — ГУДБ, ГЕУ, ГТУ і головне тюремне управління, а також 12-ти самостійних підрозділів, які не входили до управлінь — серед них продовжували діяти три спецвідділи, які мали забезпечувати оперативну діяльність у сфері забезпечення державної безпеки.

Була встановлена структура створеного ГЕУ. Воно складалось з п'яти відділів: 1-й — оборонної промисловості, 2-й — важкої промисловості і машинобудування, 3-й — легкої, харчової, лісової і місцевої промисловості, 4-й — сільського господарства і заготівель і 5-й — торгівлі, кооперації і фінансів. ГТУ мало у своєму складі три відділи: 1-й — залізничного транспорту, 2-й — водного і 3-й — зв'язок, шосейно-дорожнє будівництво і цивільний повітряний флот³⁰.

Таким чином, підбиваючи загальний підсумок слід, на наш погляд, зробити наступні висновки:

Загальною рисою розвитку органів державної безпеки УРСР на всіх етапах формування та розвитку їх організаційної структури у довоєнний час слід вважати високу ступінь централізації у вирішенні найбільш важливих організаційно-штатних питань. Така практика продовжувалась навіть незважаючи на те, що після прийняття Конституції УРСР 1937 р. НКВС було віднесено до категорії союзно-республіканських наркоматів.

Чисельні реорганізації як загалом апарату НКВС СРСР, так і зокрема органів ГУДБ, які особливо активно проводились протягом 1936–1938 рр. формально були пов'язані зі зміною керівництва НКВС СРСР і відповідно НКВС УРСР. За цей час на посадах наркома внутрішніх справ СРСР змінили одне одного Г. Г. Ягода,

М. І. Єжов та Л. П. Берія, а на посадах наркома внутрішніх справ УРСР — В. А. Балицький, І. М. Леплевський, О. І. Успенський, А. З. Кобулов (виконуючий обов'язки) та І. О. Серов. Однак, фактично структурні перебудови у системі органів НКВС зумовлювались іншими факторами. По-перше, партійно-радянське керівництво і, насамперед Й. В. Сталін, намагались забезпечити максимальний контроль за кадровим складом органів державної безпеки шляхом постійного переміщення та ротатії працівників, створенням атмосфери ворожості та недовіри. По-друге, структура органів державної безпеки пристосовувалась до змін у напрямках та ступені інтенсивності масових репресій.

У розвитку організаційної структури органів державної безпеки СРСР і УРСР упродовж 1934–1941 рр., на наш погляд, можна виділити щонайменше чотири етапи.

На першому (липень 1934 – жовтень 1936 рр.) органи державної безпеки організаційно перебували у межах одного структурного підрозділу НКВС СРСР — ГУДБ, а в УСРР — відповідно УДБ НКВС УСРР. Органи державної безпеки на цьому етапі в організаційній структурі, за виключенням незначних змін, наслідували попередника НКВС — ОДПУ СРСР і ДПУ союзних республік.

На другому етапі (листопад 1936 – лютий 1938 рр.) у межах ГУДБ відбувалася подальша оптимізація та удосконалення структури органів державної безпеки з огляду на зміну їх функцій та напрямків діяльності, а також присвоєння їм відповідної нумерації для посилення конспірації. В ході зазначеного реформування припинив існування ЕКВ (а в УСРР ще й ІНВ), було створено п'ять нових відділів — охорони (1-й відділ), на який покладалось забезпечення фізичної безпеки вищого державного і партійного керівництва СРСР і союзних республік, КРВ (3-й) відділ, тюремний (10-й) відділ, відділ водного транспорту і шосейних доріг (11-й) і відділ оперативної техніки (12-й), реорганізовано ТВ у відділ транспорту та зв'язку (6-й відділ), а обліково-статистичний відділ — у обліково-архівний, а згодом обліково-реєстраційний відділ. У цей час відбулося також посилення централізації управління транспортними і особливими органами державної безпеки.

На третьому етапі (березень — серпень 1938 р.) було проведено глобальну реорганізацію всього апарату НКВС СРСР, скасовано ГУДБ НКВС СРСР, а органи державної безпеки структурно розподілено на три управління та чотири самостійні відділи, які були напряму підпорядковані наркомату внутрішніх справ. Органи дер-

²⁹ Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост.: В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М., 2004. – С. 548–549.

³⁰ Лубянка. Сталин и ВЧК ... – С. 554–555.

жавної безпеки були безпосередньо влиті у загальну організаційну структуру НКВС.

На останньому четвертому етапі (вересень 1938 – лютий 1941 рр.) було відновлено існування ГУДБ. Крім цього, забезпечення державної безпеки покладалось ще на три головних управління — ГЕУ, ГТУ і головне тюремне управління та три спецвідділи, які діяли як самостійні підрозділи НКВС.

№ 1

Наказ НКВС УРСР № 001 про присвоєння нумерації відділам УДБ НКВС УРСР

2 січня 1937 р.

Совершенно секретно

Приказ

Народного комиссара внутренних дел УССР
за 1937 г.

№ 001 «2»³¹ января 1937 года гор. Киев

В соответствии с приказом НКВД СССР № 00411 от 25.12.1936 года

Приказываю:

Отделам Управления Государственной безопасности НКВД УССР присвоить следующую нумерацию:

Отдел Охраны	–	Первый	Отдел
Оперативный Отдел	–	Второй	—//—
Контрразведывательный Отдел	–	Третий	—//—
Секретно-Политический Отдел	–	Четвертый	—//—
Особый Отдел	–	Пятый	—//—
Отдел Транспорта и Связи	–	Шестой	—//—
Учетно-Регистрационный Отдел	–	Восьмой	—//—
Специальный Отдел	–	Девятый	—//—

Впредь при письменных или иных обращениях в Отделы УГБ НКВД или при необходимости в официальных документах указать тот или иной отдел УГБ — указывать только по установленной нумерации (1-й Отдел, 2-й Отдел, 3-й Отдел и т. д.).

³¹ Дата вписана від руки.

Отделам и Отделениям УГБ облуправлений НКВД УССР и местных органов присвоить нумерацию соответственно настоящему приказу.

Народный комиссар внутренних дел УССР

Комиссар Государственной безопасности 1-го ранга *Балицкий*³²

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 2–3.
Оригінал. Машинопис.*

№2

Наказ НКВС УРСР № 00155 про розформування 6-го відділу УДБ НКВС УРСР, 6-х відділів УДБ УНКВС областей, оперпунктів ТВ УДБ і організацію ДТВ і відділень ДТВ ГУДБ НКВС СРСР

24 липня 1937 р.

Совершенно секретно

Приказ

Народного комиссара внутренних дел УССР
№ 00155³³

«28»³⁴ июля 1937 г. гор. Киев

«О расформировании 6-го Отдела УГБ НКВД УССР, 6-х Отделов УГБ УНКВД областей, Оперпунктов ТО УГБ и организации ДТО и ОДТО ГУГБ НКВД»

В соответствии с приказом НКВД СССР № 00409 1937 года приказываю:

1. 6-й Отдел УГБ НКВД УССР, 6-е Отделы УГБ УНКВД Киевской, Харьковской, Днепропетровской, Одесской, Винницкой, Донецкой и Черниговской областей и оперативные пункты ТО УГБ — расформировать.
2. Сформировать Дорожные Транспортные отделы ГУГБ НКВД (ДТО ГУГБ НКВД) и Отделения Дорожных Транспортных отделов ГУГБ НКВД (ОДТО ГУГБ НКВД) по дислокации и штатам, объявленным отдельным приложением.
3. Формирование ДТО и ОДТО ГУГБ НКВД и расформирование 6-х Отделов УГБ и Оперпунктов ТО закончить в срок, предусмотренный приказом НКВД СССР № 00409 — 1937 г.

³² Тут і далі виділене курсивом прізвище означає власноручний підпис особи.

³³ Номер наказу вписаний від руки.

³⁴ Дата вписана від руки.

4. Действовавшие до издания настоящего приказа штаты 6-х Отделов УГБ и Оперпунктов ТО — отменить.

Приложение разослать по принадлежности.

Народный комиссар внутренних дел УССР
Комиссар Государственной безопасности 2-го ранга *Леплевский*

Начальник отдела кадров НКВД УССР
Старший лейтенант Государственной безопасности *Северин*

*ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 464.
Оригінал. Машинопис.*

№ 3

Додаток до наказу НКВС УРСР № 00155 про дислокацію ДТВ і відділень ДТВ ГУДБ НКВС

24 липня 1937 р.

Совершенно секретно

Дислокация ДТО и ОДТО ГУГБ НКВД

Наименование органа	Местонахождение	Район обслуживания
ДТО ГУГБ	г. Киев	Юго-Западная ж[елезная] д[орога]
ОДТО ГУГБ	Киев	Киевское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Нежин	Нежинский узел
Опергруппа	Фастов	Фастовский узел
ОДТО ГУГБ	Чернигов	Черниговское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Коростень	Коростеньское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Новоград-Волынк	Новоград-Волынский узел
Опергруппа	Житомир	Житомирский узел
ОДТО ГУГБ	Шепетовка	Шепетовское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Постышево	Постышевское отд. сл[ужбы] движения

Оперпункт	Цветково	Цветковский узел
ОДТО ГУГБ	Христиновка	Христиновское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Знаменка	Знаменское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Николаев	Николаевское отд. сл[ужбы] движения
ДТО ГУГБ	г. Днепропетровск	Сталинская ж[елезная] д[орога]
ОДТО ГУГБ	ст. им. Чубаря	Чубаревское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Симферополь	Симферопольское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Джанкой	Узел Джанкой
Опергруппа	Севастополь	Севастопольский узел
ОДТО ГУГБ	Сарыголь	Сарыгольское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Запорожье	Запорожское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Мелитополь	Мелитопольское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Днепропетровск	Днепропетровское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Каганович	Кагановичское и Апостоловское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Пятихатки	Пятихатский узел
ДТО ГУГБ	г. Харьков	Южная ж[елезная] д[орога]
ОДТО ГУГБ	Белгород	Белгородское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Харьков	Харьковское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Основа	Основянское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Люботин	Люботинское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Лозовая	Лозовское отд. сл[ужбы] движения

ОДТО ГУГБ	Полтава	Полтавское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Кременчуг	Кременчугское и Роменское отд. сл[ужбы] движения
ДТО ГУГБ	Ясиноватая	Южно-Донецкая ж[елезная] д[орога] и Ясиноватское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Волноваха	Волновахское отд. сл. движения
ОДТО ГУГБ	Постышево	Постышевское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Иловайск	Иловайское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Славянск	Славянское отд. сл[ужбы] движения
Опергруппа	Никитовка	Никитовский узел
ДТО ГУГБ	г. Артемовск	Северо-Донецкая ж[елезная] д[орога]
ОДТО ГУГБ	Красный Лиман	Красно-Лиманское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Купянск	Купянское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Ст. им. Кагановича	Кагановичское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Ворошиловград	Ворошиловградское отд. сл[ужбы] движения
ОДТО ГУГБ	Дебальцево	Дебальцевское отд. сл[ужбы] движения

Начальник 6 отдела ГУГБ НКВД СССР
Ст[арший] майор государственной безопасности Волков

Пом[ощник] начальника ОК НКВД СССР
Капитан государственной безопасности Бартошевич

Верно: Ст[арший] инспектор ОК НКВД УССР
Мл[адший] лейтенант государственной безопасности Акатов

ГДА СБ України, ф. 9, спр. 7, арк. 465–468.
Завірена копія. Машинопис.

ОСОБА У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ

Юрій Шаповал
(Київ)

Життя та смерть Миколи Хвильового у світлі розсекречених документів ГПУ

Shapoval Yu. Life and death of Mykola Khvylovyi in the light of declassified documents of DPU.

Based on the declassified documents of former Soviet secret services, the political and artistic activity of, a Soviet Ukrainian writer, Mykola Khvylovyi was investigated.

У моїй дослідницькій практиці був досвід роботи з різновидом архівних документів, сформованих як чекістська справа-формуляр. Якщо висловлюватися лапідарно, то це попросту концентровані інформації різного характеру, акумульований «компромат» на ту або іншу особу, за якою співробітники комуністичної спецслужби пильнували певний (короткий або довгий) час, «намічаючи» цю особу для якихось наступних дій (арешту, знищення, використання проти інших тощо). Повідомлення інформаторів, агентурні донесення, робочі зведення, спецповідомлення, перлюстроване листування та багато інших матеріалів — неодмінне «меню» будь-якої справи-формуляру. Все це є і в теці, «присвяченій» Миколі Хвильовому. Довгі роки вона зберігалася подалі від людських очей в КГБ УРСР, а нині знаходиться в Галузевому державному архіві Служби безпеки України.